

Soʻz
xiyoboni

(Adiblar soʻz taʼrifida)

220846

ANDIJON QISHLOQ XOʻJALIGI
VA AGROTEXNOLOGIYALAR
INSTITUTI
«AXBOROT RESURS MARKAZI»

Oʻzbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti
Toshkent–2020

UO'K: 811.512.133:808
KBK 84(50)6
84(50)6

K 25 Karimov, Bahodir. So'z xiyoboni [Matn] / Bahodir Karimov. - Toshkent: Fan nashriyoti, 2020. - 248 b.

O'zbek tili bayrami kuniga armug'on

G'oya muallifi va to'plab, nashrga tayyorlovchi:
I. f. d., professor Bahodir Karimov

Mas'ul muharrir:
Abdug'affor Qirg'izboyev, tarix fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:
Shubrat Sirojiddinov, f. f. d., professor
Inomjon Azimov, f. f. n., dotsent

Mazkur kitobda adiblarning so'z ta'rifidagi fikr-mulohazalari, ularning badiiy so'z, asarlari tili to'g'risidagi adabiyotshunos, tilshunos olimlar yozgan jiddiy maqolalar jamlangan. Majmua ona til qadri, adabiy tilning taraqqiyot bosqichlarida mumtoz va zamonaviy adiblarning tarixiy xizmatlarini tasavvur qilishga yordam beradi. Yosh filolog olimlar, bo'lajak ijodkorlar, umuman badiiy so'zga befarq bo'lmagan barcha kitobxonlar uchun mazkur kitob qiziqarli bo'lishi tabiiy.

Ushbu kitob O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Davlat tilini rivojlantirish departamenti buyurtmasiga binoan O'zbek tilini rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari hisobidan nashr qilindi.

ISBN: 978-9943-19-577-6

© O'zRFA "Fan" nashriyoti, 2020
© Bahodir Karimov, 2020

ADIBLAR SO'ZINING QUDRATI

Ona tilimiz – milliy ma'naviyatimizning bitmas-tuganmas bulog'idir. Shunday ekan, unga munosib hurmat va ehtirom ko'rsatish barchamizning nafaqat vazifamiz, balki muqaddas insoniy burchimizdir.

Shavkat MIRZIYOYEV

Inson boshqa mavjudotlardan so'zi bilan ajralib turadi. Dunyoda adiblar ko'p, allomalar ko'p; ular o'z badiiy tafakkur hosilalarini, eng tabarruk fikr-mulohazalarini turli tillarda turli tarixiy zamonlarda bayon qilishgan. Asrlardan asrlarga insoniyat ma'naviyatining mahsuli bo'lgan umrboqiy kitoblar asos-negizida til hodisasi turadi. Ona tilining qadr-qiymati, tarixiy taraqqiyot bosqichlari, o'zbek va qoraqalpoq tillari rivojida milliy adiblarning qo'shgan hissalarini – bularning barchasi baimkoni qadar ushbu kitobda aks etdi. Alisher Navoiy ijodiga munosabat, alloma adibimizning so'zga bo'lgan mas'uliyati bilan boshlangan gap zamonamizga dovur davom etadi. Zero bu ulkan tarixiy oraliqda o'lkamizning turli hududlarida yashab ijod qilgan adiblar o'z qalbini, ko'nglini o'z so'zlari bilan ifodalab o'tishdi. Asrlardan asrlarga o'tib kelayotgan "Boburnoma" tarkibida kelgan tilimiz etimologiyasi, imlosi, tarixi, umuman, qadriga qaratilgan tadqiqiy mulohazalar bugun ham muhim. Ogahiy o'z g'azallaridan birida: "So'zdir inson ko'nglida bir gavhari qiymatbaho", deb yozgan ekan. Haqiqatan, shunday.

Yaqin tarixda o'tgan Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon kabi jadid adiblarning tilimizga tegishli adabiy qarashlari, amaliy xizmatlaridan bugun ham saboq olmoq lozim.

So'z zargari sifatida tavsiflangan Abdulla Qahhorning o'zbek adabiy tilining qudratini, bir tomondan, o'z badiiy asarla-

ri bilan ko'rsatgan bo'lsa, ikkinchidan o'tgan o'sha mustabid tuzum davrida milliy til himoyachisi bo'lib maydonga chiqdi. "Juda boy, chiroyli tilimiz bor. Bu tilda ifoda etib bo'lmaydigan fikr, tuyg'u, holat yo'q!" - suyuqli adibimiz mavzu mohiyatini shu tarzda qahhorona muxtasar ifoda qilgan edi.

Erkin Vohidovning turli millatga mansub lirik qahramonlari "ona tilim o'lmaydi" deb xitob qilishdi. Abdulla Oripov esa "Ona tilim" she'rida tilimiz jozibasiga diqqat berib, to'tilik qismatidan or etdi...

Umuman olganda, mazkur kitobga jamlangan har bir maqola mag'zi to'qligi, jiddiy tadqiqiy tabiati bilan ajralib turadi.

O'zbek tili bayram kuni munosabati bilan taqdim qilinayotgan ushbu majmua barchamizga qutulug' bo'lsin!

MAS'UL MUHARRIRDAN

SO'Z MAS'ULIYATI

Akrom DEHQONOV,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Alisher Navoiy "Xamsa"sining birinchi dostoni bo'lgan "Hayrat ul-abror"da so'z ta'rif-tavsifiga bir bob bag'ishlangan. Ushbu o'n to'rtinchi bobning nasriy sarlavhasidayoq shoir so'zning inson vujudini yorituvchi yorug' yulduz, inson tanasi bir ma'dan bo'lsa, so'z o'sha ma'danning qimmatbaho javohiri ekanini ta'kidlaydi: "So'z ta'rifidakim, bashar vujudi sipehrining kavokibi jahontobi va inson zoti ma'danining javohiri serobi durur..."¹

Yaxshi insonlarning bir-biri bilan yaqinlashuviga ularning yaxshi so'zlari sabab bo'lishini, fazilatli odamlarning o'zaro ulfatliklariga ham so'zlarining yoqimli ekani vosita bo'lishini tasvirlaydi: "...sa'd kavkablarning bir-biri birla qironi yaxshi asar ko'rguzuridin va samin javharlarning bir-biriga iqtironi dilpazir ko'rinuridin..."

Shundan so'ng Alisher Navoiy insonga Yaratuvchi tomondan berilgan so'z ne'matini ta'riflashga o'tadi. So'zni gavharga qiyoslaydi, so'ng bu fikridan qaytib, gavhar hatto so'z uchun sadaf – idish bo'lishga ham yaramaydi, deb so'z sharafining naqadar yuksak va balandligini aytadi:

*So'z guhariga erur oncha sharaf,
Kim bo'la olmas anga gavhar sadaf.²*

Chunki insonning qalbidan chiqadigan so'z gavharining jonsiz, qonsiz, hissiz toshning ichida saqlanishi so'zga nisbatan zulm bo'lar edi. Shuning uchun Latif Zot bu gavharning saqlanishi uchun insonning qalbini va oppoq qog'ozning yu-

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. 7-tom. – T.: Fan, 1991. – B.57.

² Bundan keyingi she'riy misollar ham shu manbadan olinadi.

zini makon qildi. Ulug' adiblarning, buyuk shoirlarning qalb qa'ridan chiqqan so'z javohirlarini kitoblar, ya'ni qog'oz o'z bag'rida yuz yillab, ming yillab saqlab avlodlardan-avlodlarga yetkazmoqda. Alisher Navoiy Yaratuvchining insonga ato qilgan mana shu buyuk ne'matini e'tirof etib, shukrona keltiradi. Shukrona keltirish esa shukrona aytuvchiga ayni ne'matning ziyoda bo'lishini ta'minlaydi.

Navoiy so'zning jonbaxshlik sifatini ta'riflar ekan, uning odamni halok qilish xususiyati ham borligini ta'kidlaydi:

*So'zdin o'lukning tanida ruhi pok,
Ruh dag'i tan aro so'zdin halok.*

Ayni mazmunni adib "Mahbub ul-qulub"da shunday ifodalaydi: "Odame til bila soyir hayvondin mumtoz bo'lur va ham aning bila soyir insong'a sarafroz bo'lur. Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdirki, agar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidur.

Ayn ul-quzot til sharafidin Masih guftor bo'ldi va Husayn Mansur til sur'atidin dorg'a sazovor..."³

Zohiriy ko'rinishi go'zal bo'lgan insonning qalb go'zalligini bilish uchun uni so'zlatish kerakligini, agar o'sha odam har qancha chiroyli bo'lsa ham so'z ne'matidan, so'z fasohatidan bebahra bo'lsa, jim o'tiraversa, u bilan devorning farqi qolmasligini aytadi:

*Tengriki, insonni qilib ganji roz,
So'z bila hayvondin anga imtiyoz.*

*G'uncha og'izlik sanami no'sh lab,
So'zdin agar aylasa xomush lab...*

*Surat ila bo'lsa mahi osmon,
Surati devor hamon, ul hamon...*

Husnu latofatda komil mahbubaning so'zi ham go'zal bo'lsa, har bir aytgan gapini fasohat va balog'at bilan, aql mezoni-

³ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n to'rtinchi tom. - T.: Fan, 1998. - B.94

da o'lchab tilga keltirsa, bunday so'z insonning yurak-yuragi-
ga yetib borishini shunday tasvirlaydi:

*...Oytsa bu husnu malohat bila,
Nuktani oyini fasohat bila.*

*Solg'usi jinsi bani Odamg'a o't,
Ne bani Odam, bari Olamg'a o't...*

Shundan keyin Navoiy so'z ta'rifida hozirgacha aytilganlar nasriy, oddiy so'zlashuvdagi so'z xususida edi, endi nazmdagi so'z haqida so'z yuritamiz, deydi. Nazmdagi, she'rga solingan so'zning poyasi va martabasi butunlay o'zgachaligini ta'kidlaydi:

*...Munchaki sharh etdi qalam so'zga hol,
Nasridadur, nazmda bor o'zga hol...*

Shoir so'zida davom etib, nazmiy so'z bilan nasriy so'z-
ni bir-biriga qiyoslashda turli tashbehlardan foydalanadi. Tishlar og'izda o'z o'rnida turganda qanchalar go'zal bo'lsa, og'izdan sug'urilib olinganda o'sha go'zallikdan asar ham qolmasligini aytadi. Og'izda tishlarning terilib turishini she'r-
dagi so'zlarning tizilib turishiga o'xshatadi. Atirgul va chiroy-
li daraxtlar bog'da tartib bilan turganda xush ko'rinishini, tog'da betartib o'sganda esa ular o'tin qatorida hisoblanishini ta'kidlaydi:

*O'rnida tishlar duri manzur erur,
Chun sochilur qiymati ma'lum erur.*

*Vardu shajar shohid erur bog' aro,
Lek o'tun silkidadur tog' aro...*

Ammo nazmdagi so'zning ham asli, mohiyati, darajasini belgilovchi jihati ma'nosi ekanini shoir doimo diqqat marka-
zida tutadi. Ma'no ahli nazariga tushishi uchun she'rning suv-
rati, tashqi jihati go'zal bo'lishi bilan birga, mazmun-mohiyati ham marg'ub va dilkash bo'lishi zarurligini aytadi:

*Nazmki ma'ni anga marg'ub emas,
Ahli maoniy qoshida xo'b emas.*

*Nazmki ham surat erur xush anga,
Zimnida ma'ni dog'i dilkash anga...*

Alisher Navoiy so'z xususida yuqorida o'zi aytib o'tgan fikrlariga butun umri, butun ijodi davomida rioya qildi. U o'zi bitgan har bir misra, o'zi tuzgan har bir jumлага alohida mas'uliyat bilan qaradi.

Alisher Navoiy tavalludi munosabati bilan o'tkazilgan anjumanlardan birida davrimizning yirik so'z san'atkorlaridan biri shunday degan edi: "Odatda, she'rda ham musiqadagi kabi boshlanishi, asta-sekin ko'tarilib avjga chiqishi va ohista-ohista pastlashib tugashi bo'ladi. Bu xususiyat deyarli barcha shoirlarning she'rlariga xos. Lekin Hazrat Navoiy o'z she'rlarini birdan avj nuqtadan boshlab, avjda davom ettiradi va avjda tugatadi!".

Alisher Navoiyning so'z mas'uliyati xususidagi fikrlaridan quyidagicha umumiy xulosalar chiqarish mumkin:

1. So'z insonga ato etilgan eng buyuk ne'mat, u tufayli inson hayvondan afzal bo'ldi. Boshqa ne'matlar kabi so'zning ham isrofi bor. Uni isrof qilishdan saqlanish lozim.

2. So'z vositasida insonning fazilati, ma'naviy darajasi namoyon bo'ladi.

3. Nazmga solingan so'zning, ya'ni she'rning martabasi nasriy so'zdan balanddir. Agar nazmning surati – shakli bilan mazmuni bir-biriga mos ravishda go'zal bo'lsa, u yetuk badiiy so'z darajasiga ko'tariladi. Navoiyning barcha she'rlarida mana shu muvozanat saqlangan.

4. Alisher Navoiy o'z she'rlarining yuksak badiiyatini, darajasini juda yaxshi anglagan. Uning "Muhokamat ul-lug'atayn" idagi quyidagi so'zlari ayni haqiqatdir: "Umidim uldur va xayolimg'a andoq kelurkim, so'zum martabasi avjdin quyi inmagay..."

"Hayratul-abror"ning so'z ta'rifiga bag'ishlangan bobidan keyin, XV bobida so'zdagi ma'no haqida so'z yuritiladi. Bob-

ning nasriy sarlavhasida shoir so'zdagi ma'noni tanadagi jonga qiyoslaydi: "Bir necha so'z ul ma'nidakim, so'zdagi ma'ni jone dururkim, so'z qolibi onsiz qolibe dururkim jonsiz va ani topmoq ishini kishi bilmas, balki ani topqon kishi topilmas..."

(So'zdagi ma'no tanadagi jon kabi ekani, so'zning qolipi agar ma'no bo'lmasa jonsiz tanaga o'xshashi haqida bir necha so'z aytmoq. O'sha ma'noni qanday topishni hech kim bilmaydi, balki ma'noni topgan kishi ham topilmaydi).

Shundan so'ng shoir so'zdagi ma'noni ta'riflashni boshlaydi. So'z dengizida g'avvos bo'lgan kishigagina ma'no gavhari nasib etishini aytadi:

*Ul kishi so'z bahrida g'avvos erur
Kim, guhari ma'ni anga xos erur.*

Navoiy so'zdagi ma'noni ta'riflashda davom etib, so'zni mayga o'xshatadi. Kimki ma'no durining sadafini jom qilgan bo'lsa, so'z mayini o'sha odam to'liq sipqoradi, deya ta'kidlaydi. Osmon xumi o'sha may bilan, ya'ni so'z mayi bilan limmo-lim to'lgan. Quyosh esa o'sha xurning og'zini yopish, ya'ni mayni jo'shtirish, yetiltirish uchun qo'yilgan g'ishtdir. Uning, ya'ni so'z mayining bir qatrasini totgan kishi so'zning nash'asidan xumdek jo'sh urib yuboradi. So'zning fayzi bilan butun olam to'ladi, lekin so'z dengizidan bir qatra ham kam bo'lmaydi:

*Nechaki fayzi bila olam to'lub,
Qatrai bahridin aning kam bo'lub...*

Ushbu baytdan keyin Navoiy o'z holini bayon qilishga o'tadi. So'z oqimi hasbi hol yo'nalishi tomon buriladi. "Menki bu may nash'asidin mastmen", ya'ni so'z mayining nash'asidan mast bo'lib, fano dayri ahlining safiga qo'shilganman. So'z nash'asidan boshim shunday qizidiki, uning shu'lasidan mening aql chirog'im yorishdi. Garchi menga hidoyat jomi nasib etib, so'zda sukut saqlash odatga aylangan bo'lsa-da, ba'zan so'z mayi ixtiyorimni qo'limdand chiqarib, dunyo sahnida shamoldek kezib, quyoshdek obodu vayronalarni axtarib o'zrim bilan birga may ichadigan mos sherikni axtardim. Ya'ni turkiy

so'z maydonida, nazmiy iqtidori o'ziga yaqinroq keladigan kishi yo'qligidan zorlanyapti shoir:

*Ilgima tushmay bori ofoq aro,
Balki to'quz charxi ko'han toq aro.
O'yla harifiki, chu bazm aylasam,
Ichgali bu bodani azm aylasam...*

Nazmning eng yuksak o'rnida o'tirsam, oldimda son-sanoqsiz nazm ahli tursa, bazmda shohlarga xos asbob-anjom bo'lsa, boshimga nimtark (bosh kiyim)ni egri qo'yib olsam. Oldimda so'z mayidan chuqur bir daryo oqib tursa, qo'limda qayiqqa o'xshash katta bir jom bo'lsa. Har nafasda jomni to'ldirib, o'sha gul rangli bodani sipqorsam. Keyin turkiy ohang bilan kuylashni boshlasam. O'sha sherik menga hamovozlik qila olmasa ham (ya'ni qo'shilishib kuylay olmasa ham), ayolg'u (bir turli musiqa asbobi) bilan jo'r bo'lib tura olsa edi. Men tutgan bitta jomni ichishga jur'ati yetmasa ham, o'sha jomdan bir qultum yutishga quvvati yetsa edi:

*Bo'lmasa bir jomim ichar jur'ati,
Bo'lsa biror jur'a chekar quvvati...*

Lekin, afsus... Mening murodim bazmini bu baland osmon, ya'ni taqdir bunday tuhfa bilan taqdirlamadi - "Qilmadi bu tuhfa bila arjumand..."

Bu mayni ichishga quvvati yetadigan kishi oldin ham bo'lmaganmikan? Yoki bo'lgan bo'lsa ham bazmgga men yetishimdan oldin ketishganmikan:

*Yo bo'lubon barchasi azm ettilar,
Bazmgga men yetmas ekach kettilar?*

Menga bunday hamroh, hamnafas va hamso'z yetmagani ham mayli edi. Buning ustiga har burchakdan tab'i egriyu so'z aytmqochi bo'lganlar, cholg'u asbobi sozlanmaganu kuy chalmqochi bo'lganlar paydo bo'ldi. Ular so'zda tuyuq bahrini, nafaqat tuyuq, balki qo'shiq bahrini ham tushunmaydi. Yana barchalari xos ma'no egasiman, deya da'vo qilishadi.

Endi Navoiy nazm maydonidagi da'vosi katta-yu, iste'do-di yo'q kishilar haqida so'z yuritadi. Ularning Navoiy yozgan she'rlarning ma'nosini o'zlashtirib, "o'zirniki" deya taqdim qilishlarini "Men ma'no kelinchagini ziynatlab, eng nafis harir liboslarni kiydirib, eng asl durlarni taqib qo'ysam, bu jafogar qavm uning boshiga yetib, asir qilib, "jismida ne hulla qo'yub, ne harir", barchasini yechib olib, eski qora sholchani unga kiydirib qo'yishibdi", deb ta'riflaydi.

"Buning ustiga, - deya ta'kidlaydi Navoiy, - men ifoda etgan ma'nolarni o'zlashtirib, otini "she'r" deb atab, maqtovini ko'kka yetkazib, undan ham qizig'i, mening tanib turganimni bilib turib, Haqdan uyalmasdan mening o'zimga ko'rsatishadi. Yana mendan maqtov va ehson kutishadi. Mana shunday ishlari bilan u jafogarlar ko'nglimga jafu tig'ini urdilar".

Mana shu joydan boshlab Navoiy o'z "Xamsa"sining yozi-lishiga sabablardan birini ko'rsatib o'tadi:

*Qolmadi chun o'zga manga choraye,
Qal'a yasardek topibon xoraye.*

Ya'ni o'sha ma'no o'g'rilaridan qutulish uchun eng mustahkam toshlarni topib, qal'a qurishdan boshqa choram qolmadi. Bu baytdagi "qal'a"dan murod "Xamsa" asaridir. Men qal'a qurmoqchi bo'lgan tepalik juda baland va keng edi (Qulla chu ham oliy edi, ham vase'...). Poydevorini suvga yetguncha qazib, tosh bilan bunyod qildim. Binosini ko'k toqigacha po'latdan ko'tardim. Devorining tashqarisidagi himoya handaqini shu qadar chuqur qazdimki, kimki uning qa'riga qarasa, aqli ozadi. Gumbazining kungurasiga esa kamand otib yetkazib bo'lmaydi. Ma'noni esa parizodlar, go'zallar guruhidek shu qal'aga joylashtirib, jonlarini xavfdan ozod qildim. Tajovuz qiluvchilarning jismiga sanchish va boshini uchirish uchun qal'ada ko'p o'q va tosh zaxira qildim. Bu qal'aning toshi jonni o'rtovchi taqvo-parhyezkorlikdan, o'qi esa sahardagi ohlarimdan iboratdir. Qal'aga biror bir beadab yaqinlashadigan bo'lsa, o'sha tosh bilan o'qdan unga zahmat yetadi.

Bu o'rinda Navoiy o'zining muazzam adabiy obidasi - "Xamsa"ning yozilishiga sabab bo'lgan omillardan birini ay-

tib o'tmoqda. O'z "Xamsa"sini ma'naviy bir qal'a-istehkom deya ta'riflar ekan, har kim ham unga yaqinlasha olmasligini ta'kidlayapti. Shu ma'noda yaqinlasha olmaydiki, beadablarga "Xamsa" o'z bag'ridagi xazinalarni ochmaydi.

Navoiy shu o'rinda o'z fikrini yakunlar ekan, ko'p so'zlab yubordim, deya o'zini malomat qiladi:

*Arbada ko'p bo'ldi, magar mastmen,
Yoki junun qaydig'a pobastmen.*

(Arbada – shovqin, to'polon ko'p bo'ldi. Mast bo'lib qoldim shekilli. Yoki junun menga g'olib keldimikan). Mast bo'lmasam, muncha lof gaplarni qayerdan gapirdim. Majnun bo'lmasam, buncha behuda so'zlarni so'zlashim qayerdan? Yo'q, yo'q, men shikoyat qilganlarning barchasining aytganlari go'zal, she'rlari dilkash va shirindir. Men bu so'zlarni aytgan vaqtimda o'zimda yo'q edim. Ularning hammalari yaxshi, men yomonman.

Shundan so'ng Navoiy o'zi uchun, nafaqat o'zi, balki butun insoniyat uchun dasturul-amal bo'lgan baytni aytadiki, bu bayt besh yuz yil naridan turib ham bashar zotining zehninga, qalbiga nurdek kirib boradi:

*Tebra, Navoiyo, navo demagil,
Harne emas bo'lsa ravo, demagil.*

Shu joyda Navoiy asarlarining barhayotligini, ularning hanuzgacha ma'naviy jihatdan dolzarb va qalbgaga yaqinligini ta'minlagan omillar haqida ayrim mulohazalarni aytib o'tish lozim ko'rindi.

Mana, agar oxirgi yuz yilda o'zbek adabiyotida vujudga kelgan badiiy asarlarga nazar solsak, vaqtida baland minbarlardan yangrab, butun mamlakatni larzaga solgan, eng oliy mukofotlar bilan taqdirlangan asarlar tuzum yoki hokimiyat o'zgarishi bilan butunlay o'z ahamiyatini yo'qotganini ko'rishimiz mumkin. Hatto siyosiy tuzumga mutlaqo taalluqli bo'lmagan sof peyzaj ruhidagi yoki romantik asarlar ham ma'naviy jihatdan juda tez eskirib qolayotgani kuzatilyapti.

Alisher Navoiy asarlari esa, mana, besh yuz yildan ortiqroq vaqt o'tdiki, beistisno barchasi bugungi kunda ham

ma'naviy va boshqa jihatdan eskirmagan, o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

Navoiy asarlarining barhayotligi, bizningcha, quyidagi omillarga bog'liq:

- 1) ilohiy manbadan oziqlanish va pok e'tiqod;
- 2) ulug' insonlar diydoridan nasibadorlik;
- 3) o'zigacha yozilgan shoh asarlar mutolaasi;
- 4) o'tgan ulug' ustozlar haqiga muntazam ravishda duo qilib turish;
- 5) so'zni amaldan deb hisoblash;
- 6) yaratuvchi ato etgan buyuk iste'dod va betakror nazmiy iqtidor.

1. Ilohiy manbadan oziqlanish va pok e'tiqod

Navoiy asarlarining mag'zini, tabiiyki, ilohiy kitob Qur'oni karim va hadisi shariflar mazmunidan ayricha tushunib bo'lmaydi. Ulug' shoir asarlari, avvalo, islomiy ilmlar asosi bo'lgan shu ikki tabarruk manbadan tomir olgan. Navoiyning pok e'tiqodli inson bo'lganligi ham shubhasiz. Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma"da yozadi: "Avval taxt olg'anda xayoli bor ekandurkim, duvozdah imomni xutbada o'qutg'ay. Alisherbek va ba'zilar man' qilibturlar. So'ngralar xud jami' ish-kuchi sunnat va jamoat mazhabi bila muvofiq edi".

Boburning yozishicha, Husayn Boyqaro yangi taxtga chiqqan vaqtda shialarning o'n ikki imomi nomini xutbada o'qitmoqchi, ya'ni shia mazhabiga o'tmoqchi bo'ladi. Lekin Alisher Navoiy va ba'zi beklar bunga monelik qilishadi. Husayn Boyqaroning keyingi hamma ishlari ahli sunna va jamoat mazhabi bo'yicha olib borilganini va bunda Navoiyning juda katta hissasi borligini Boburning e'tirofidan bilib olamiz.

Navoiyning o'z asarlari ham ulug' shoirning pok e'tiqodli inson bo'lganini isbotlovchi ochiq-oydin hujjatdir.

2. Ulug' insonlar diydoridan nasibadorlik

Alisher Navoiy sharaflil bir zamonda yashadi. Bu davrda Xuroson va Movarounnahrda ilm-fan, madaniyat va san'at

gullab-yashnagan edi. Tabiiyki, bunday davrda ulug'-ulug' alomalar, adiblar, faqihlar, tarixchilar ham yetishib chiqadi.

O'sha davrda Xuroson va Movarounnahrda yashagan barcha ulug' insonlar bilan Navoiyning munosabati bor edi. Jumladan, mashhur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy bilan olti yoshida Taft shahrida tasodifan uchrashib, uning duosiga musharraf bo'lganini "Majolis un-nafois"da shoir o'zi hikoya qilib beradi. Shuningdek, yana "Majolis"da Samarqandda Xoja Fazlulloh Abullaysiydan ikki yil dars olganini aytadi. Fazlulloh Abullaysiyning Navoiyga "...oncha iltifoti bor erdikim, farzand der erdi" ("Majolis un-nafois", 2-majlis). Bu alloma mashhur faqih Abullays Samarqandiyning avlodlaridan bo'lib, zamon-doshlari uni fiqhda "Abu Hanifai soniy", arabiyatda esa Ibn Hojib qatorida ko'rishlarini Navoiy aytib o'tadi.

Alisher Navoiy diydoridan bahramand bo'lgan ulug' zotlardan yana biri Mavlono Lutfiydir. "Majolis"da Navoiy bu zot ta'rifiga keng o'rin beradi. So'zining oxirida Navoiy: "Aziz va mutabarruk kishi erdi. Bu faqir borasida ko'p fotihalar o'qub-durlar. Umid ulkim, chun darvesh kishi erdi, ba'zi mustajob bo'lmish bo'lg'ay" deya umid qiladi.

Mavlono Nuruddin Abdurahmon Jomiy - Alisher Navoiyning piri va ustoz. Bu ikki ulug' zotning munosabatlari haqida juda ko'p aytilgan. Navoiyning shu darajaga yetishuvida beqiyos xizmatlari singgan ulug' va tabarruk zot. Navoiy hayoti davomida amalga oshirgan barcha ahamiyatli ishlarini, jumladan, "Xamsa"ni yozishni ham Jomiyning duoyi fotihasi bilan boshlagan. Bu haqda Navoiy "Saddi Iskandariy" xotimasida batafsil to'xtalib o'tadi.

Alisher Navoiy hayoti davomida uchrashgan, duo olgan ulug' zotlar juda ko'p bo'lgan. "Majolis un-nafois"ning ikkinchi va uchinchi majlislarida shunday zotlarning ko'plarini Navoiy zikr qilib o'tadi.

3. O'zigacha yozilgan shoh asarlar mutolaasi

Navoiy shaxsiyatining, iste'dodining kamolga yetishida u o'qigan arab, fors va turkiy tildagi ilmiy va badiiy asarlarning

ham ahamiyati beqiyos bo'lgan. Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" asarida juda ko'p so'fiy olimlar yozgan ilmiy asarlar haqida ma'lumot beradi. Tabiiyki, Navoiy ularning aksar qismini mutolaa qilgan.

Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Sa'diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Mavlono Lutfiy, Abdurahmon Jomiy asarlarini Navoiy doimiy mutolaa qilgan. Navoiy o'zining bir qit'asida g'azaldagi o'zining uch ustozini: Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy va Abdurahmon Jomiy haqida so'zlab:

Navoiy nazmiga boqsang, emastur

Bu uchning qolidin bir bayti xoli, -

deya e'tirof qilib o'tadi.

4. O'tgan ulug' ustozlar haqqiga muntazam duo qilib turish

Alisher Navoiy o'tgan ulug' ustozlar haqida so'z yuritar ekan, albatta so'zni ularning haqqiga duo qilish bilan boshlaydi. Har bir sohada ulug' bir ishni boshlayotgan odam shu sohaning o'tib ketgan ustozlarini yod qilib, ularning haqqiga duo qilishi go'zal odoblardan biridir. "Saddi Iskandariy" dostoni xotimasida Navoiy "Xamsa"ni tugatib, Jomiy huzuriga olib borganda bo'lgan bir holatni hikoya qiladi. Jomiy Alisher Navoiy "Xamsa" sini varaqlab, tahsin aytadi va Navoiyning yelkasini yengi bilan silaydi. Navoiyda bir holat yuz berib, o'zidan g'oyib bo'ladi va tushga o'xshash bir hol yuz beradi. Navoiy o'zini go'zal bir bog'da ko'radi. O'sha bog'da bir guruh ulug' zotlar davra qurib o'tirgan bo'ladi. Ularning ichidan bir vakil kelib, Navoiyni qo'lidan ushlab o'sha jamoat huzuriga olib boradi. Borishda vakil davradagilarni Navoiyga tanishtiradi: "O'rtada o'tirgan pir Shayx Nizomiy, uning o'ng tarafida Amir Xusrav, chap tarafida esa sening ustozing va piring Abdurahmon Jomiy".

Navoiy ularning oldiga adab bilan borib salom beradi. O'sha joyda ancha gap-so'zlar, duolar aytib o'tiladi. Biz uchun hozir eng muhimi - Shayx Nizomiyni gapi. Nizomiy

Navoiyga xitob qilib, uning benazir iste'dodiga tahsin aytadi. Nizomiy so'zida davom etib shunday deydi: "Xamsa" yozishda menga ergashding. Men o'z "Xamsa"mda "Mendan keyin kim "Xamsa" yozmoqchi bo'lsa, so'zum o'rog'ining tig'i uning boshini uchirib yuborsin", - deb duo qilgan edim. Mendan keyin juda ko'p odam "Xamsa" yozmoqchi bo'ldi. Lekin ularning bu da'volari o'z boshlariga yetdi. Faqat farzandim Xusrav mening haqqimga duolar qilib ish boshladi va oxiriga yetkazdi. Undan keyin esa faqat senga bu ish nasib etdi. Chunki sen Jomiy kabi ulug' pirning duosi bilan ish boshlading va har kuni sahar payti yozishni boshlashdan oldin mening ruhimni duo bilan yod etting. Nafaqat meni, balki butun nazm ahlini duo bilan ruhini shod etding.

Navoiy o'z asarlarida ustozlarga nisbatan buyuk odob namunasini ko'rsatgan. Odob esa insonni buyuk martabalarga ko'taruvchi, uni ziynatlovchi omildir.

5. So'zni amaldan deb hisoblash

Alisher Navoiy aytilayotgan so'zni qilinayotgan ish qatorida deb bilgan. Binobarin, Navoiy o'zi amal qilmagan biror narsa haqida yozmagan. O'zi nima haqda yozgan bo'lsa, o'sha narsaga qat'iy amal qilgan. Uning yozgan asarlari amal bilan mustahkamlangani uchun ham hozirgacha qalblarga, zehnlarga to'siqsiz kirib bormoqda va mustahkam joy olmoqda. Saxovat haqida yozgan bo'lsa, hayotda ham saxovatning namunasini ko'rsatgan. Vafo va sadoqat haqida yozgan bo'lsa, amalda ham buning isbotini ko'rsatgan. Masalan, Navoiy butun umr yaqin do'sti Husayn Boyqaro saltanatini mustahkamlash, uning raiyati - xalqini rozi qilish uchun bor kuchini, boyligini sarfladi. Sidqidildan unga xizmat qildi. Husayn Boyqaro haqidagi salbiy fikrlarni hatto xayoliga ham keltirmadi. Bu sadoqatiga yarasha o'zi ham hukmdordan munosib izzat-ikrom va e'tibor ko'rdi. Aziz bo'lib yashadi va aziz bo'lib vafot etdi. Hamon aziz insonlar qatorida yod etilmoqda. Uning azizligi - asarlarining o'qilayotgani, o'rganilayotganidir.

6. Yaratuvchi ato etgan buyuk iste'dod va betakror nazmiy iqtidor

Albatta, Yaratuvchi tomonidan zo'r iste'dod va qobiliyat berilmasa, Navoiy bunday umrboqiy shoh asarlarni yoza olmas edi. Hali juda ko'p asarlari yozilmagan, 24–25 yoshlarida bitilgan "Masnaviy" asaridayoq (bu asar "Sayyid Hasan Ardasheriga maktub" deb ham nomlanadi) o'zining buyuk nazmiy iqtidorini his qila shunday yozgan edi:

*Falak ko'rmadi men kebi nodire,
Nizomiy kebi nazm aro qodire.
Ne nazme der ersam meni dardnok
Ki, har harfi bo'lg'ay aning durri pok
yetar Tengridin oncha quvvat manga
Ki bo'lmas bitiriga fursat manga...*

Alisher Navoiydek buyuk iste'dod sahibi turkiy olamga Yaratuvchining benazir in'omi va hadyasi bo'lgan. Uning bu salohiyati va iqtidori yuzaga chiqishiga, o'zi bir qit'asida aytganidek:

Piru iste'dodu tavfiq o'lmasa bo'lmas bu ish...

Ya'ni bir ishning voqye' bo'lishida pir-ustoz, iste'dod va Yaratuvchining tavfiqi – muvaffaq qilishi eng muhim omildir.

220846

BOBURNING TIL ILMIGA OID TALQINLARI

Zulxumor XOLMANOVA,
filologiya fanlari doktori, professor

Bobur nomi dardchil, chuqur insoniy tuyg'ular, ruhiy evrilishlar aks etgan o'tli satrlari hamda "Boburnoma" memuaridagi san'atkorona tasvirlarni ongimizda jonlantiradi. Shoir she'riyatining o'quvchi shuuriga singib ketishi, "Boburnoma"ning dunyo afkor ommasi tomonidan e'tirof etilishi, jahon memuarining nodir namunasi sifatida tan olinishi, shuhrati bir qator omillar bilan belgilanadi. Avvalo, "Boburnoma"da gi ifoda teranligi, fikr-hissiyotlarning yorqin aks ettirilishi, voqelikning mohirona tasvirini ta'kidlash lozim. Bobur til imkoniyatlarini chuqur anglagan va undan mahorat bilan foydalanagan. Bobur qarashlarining o'zbek tili taraqqiyotidagi o'rni ni tahlil qilganda, dastavval, muallifning tilga munosabati, so'z qo'llash mahorati haqida so'zlash joiz.

Boburning tilga munosabati, tilshunoslikka doir qarashlari, o'zbek tili taraqqiyotining muhim jihatlarini aks ettiruvchi ma'lumotlar "Boburnoma"da o'z ifodasini topgan.

Ijodkor qarashlari quyidagi yo'nalishlarga oiddir.

Bobur, avvalo, qomusiy bilimga ega bo'lgan so'z san'atkoridir. "Boburnoma" XV - XVI asrlar eski o'zbek adabiy tili leksik xususiyatlari mujassamlangan qomus, voqelik ravon uslubda bayon etilgan, betakror badiiy tasvir vositalari orqali ifodalangan sermazmun manbadir. "Boburnoma" memuar janrda yozilgan bo'lib, voqelikning sinchkov, teran aql-idrok, chuqur bilim, tengsiz xotira sohibi bo'lgan muallif idroki orqali bayon etilishi asar tilining o'ziga xosligini ta'minlagan. "Boburnoma" tilining o'ziga xosligi, voqelikning ta'sirchan, mukammal tasviri muallifning yozma nutq ko'nikmalarini to'liq egallagani, fikr-mulohazalarini maqsadga muvofiq tarz-

da, aniq aks ettirishi, til imkoniyatlaridan foydalanish mahorati bilan ham belgilanadi.

"Boburnoma" leksikasi o'zbek tili tarixini o'rganishda, lug'aviy sath qonuniyatlarini, tarixiy leksikologiya masalalarini yoritishda, eski o'zbek adabiy tili lug'aviy taraqqiyotiga xos qonuniyatlarni, leksik-semantik jarayonlarni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

"Boburnoma" til imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalanish namunasi bo'lishi barobarida, tilshunoslik sohasi uchun muhim qiymatga ega bo'lgan ma'lumotlar jamlangan manba sifatida ham ahamiyatlidir. Taniqli tilshunos olim A. Nurmonov Boburni tilshunoslikning grafika, onomastika, etimologiya, leksikografiya sohalari rivojiga munosib ulush qo'shgan olim sifatida tilga oladi. Mirortuq Mirabdulla o'g'li Boburni "atamashunos", "Boburnoma"ni "muhim atamashunoslik manbai", deb ta'riflagan bo'lsa, T. Nafasov Boburni nomshunos olim sifatida e'tirof etadi. Zokirjon Mashrab o'g'li Bobur mirzoning seysmologiyaga oid jarayonlarni ilk bor o'zbek tilida izohlagan olim ekanligini qayd etgan.

Bobur til va jamiyat masalalarini yoritgan olimdir.

Voqelikni tasvirlar ekan, jumladan, xalqlarning muloqot tili borasida to'xtaladi: *Janubiy tarafdag'i qasabalar (din) bir Andijondurkim, vasatta voqi' bo'lubtur... Eli turkdur. Shahr va bazorisida turkiy bilmas kishi yo'qtur. Elining lafzi qalam bila rostdur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafofi bovujudkim, Hirida nash'u namo topibtur, bu til biladur.* (79,1)⁴ Bobur Navoiyning "shu til bila shuhrat topgan"ligini ta'kidlagan. X. Doniyorov bu fikrni tilshunoslikka oid bo'lgan qimmatli ma'lumotlardan biri sifatida baholagan⁵ (bu ma'lumot Alisher Navoiy asarlari tilining dialektal asosi masalasini yoritishga xizmat qiladi).

Kobul viloyati ta'rifida xalqning o'zaro muomala tili haqida so'z yuritadi: *O'n bir-o'n ikki lafz bila Kobul viloyatida talaffuz qilurlar: arabiy, forsiy, turkiy, mo'g'uliy, hindiy, afg'oniy, pasho-*

⁴ Misollar «Boburnoma»ning 1960, 2002-yildagi nashrlari asosida berildi.

⁵ Doniyorov X. Alisher Navoiy va o'zbek adabiy tili, -T., 1972.

yi, parojiy, gabriy, barakiy, lamg'oniy(189). Ushbu ma'lumot muayyan hududdagi aholining bir necha ko'rinishdagi mu-loqot tili haqida tasavvur beradi.

Bobur – turkiy so'zlar targ'ibotchisi. Bobur eng qadim-gi davrlarga oid so'zlarni qo'llagan. Masalan, "safdosh do'st" ma'nosidagi emaldosh so'zini ishlatgan... *bir necha ko'kaltosh, emaldosh va boyrisi Sulton Mas'ud mirzoni olib...* (66,II); aka so'zini ayollarga nisbatan qo'llagan. *Maxfiy kishilar borib akam bila yanga bila, Poyanda Sultonbegimni "aka" der edim.* (255/146,I) Aka so'zi Pave de Kurteyl lug'atida "ona" ma'nosi-dagi mo'g'ulcha so'z, deb izohlangan. Bu so'z oltoy umumta-raqqiyot davriga xos bo'lib, hozirgi ayrim turkiy tillardagina saqlanib qolgan. Matndan bu so'zning martabasi ulug' ayol-larga nisbatan ishlatilgan murojaat shakli ekanligi ma'lum bo'ladi.

"Boburnoma"da turkiy so'zlar keng ko'lamda ishlatilgan (*uyrushmak, to'ngmoq, oldaramoq, orqalanmoq* kabi). Bobur turkiy so'zlarning ma'no nozikliklarini tez-fahmlik bilan ilg'a-gan va mahorat bilan qo'llagan. Masalan, so'z birligini quyida-gi ma'nolarda qo'llagan: a) "xabar": *...Xisravshohdin ko'ngulga yoqqudek so'z kelturmadi, vale el va ulusdin so'zlar kelturdi* (178/102,I); b) "gap": *Xisravshohning mo'g'ullaridin dav-latxohona so'zlar arz qildi* (178/102,I); v) "hodisa": *Tengrig'a ravshandurkim, mendin va menga taalluq eldin hech ish va so'ze voqye' bo'lmadikim, sababi muncha kudurat va niqor bo'lg'ay* (220/127,I); g) "xabar": *Bir gariy, ikki gariy o'tturub, ul tarafdin – bu tarafdin so'z va hikoyat aytildi* (181/104,II); d) "hikmat": *Shayx Sa'diy so'zining mazmunining xilofi voqi' bo'ldi: Nechukkim, "Guliston"da kelturubtur: "Dah darvesh dar yak gileme bixusband va du podshoh dar iqlime nagunjand"* (246/140,II); ye) "fikir": *...g'olibo agar so'z aning emas* (244); j) "qaror": *O'shul so'zda edukkim, Boboyi Parg'ariy dedikim, men ham borib istarmen, ul ham ikki yigit inisi bilan ittifoq qi-lib otlanduk* (176/100, II).

"Boburnoma"da so'z leksik birligi un bilan juftlashib, "ma'lumot", "xabar" ma'nosida kelgan: *...Xoja kelsunlar, har*

nekim farmon bo'lubtur, yetkursunlar, so'z-umni so'zlashib bor-sunlar (417/241,II); Hozirgi o'zbek adabiy tilida "nutq birligi" sifatidagi so'z (O'TIL,II,94) va "tovush", "ovoz" ma'nosidagi *un* (O'TIL,II,277) so'zlari uchraydi. Ammo mazkur so'zlarning birikkan holda qo'llanishi va "Boburnoma"da ifodalangan ma'nosi kuzatilmaydi. Bu juft so'zni eski o'zbek adabiy tiliga xos birlik sifatida baholash mumkin.

"Boburnoma" matniga xos harakat-holat so'zlaridan biri *yukun*- harakat leksemasidir. *Yukun* - "egilmoq, tiz cho'kmoq" (BAL,173); "hurmat, ta'zim yuzasidan egilmoq" (NAL,712) ma'nolarida izohlangan. Bu fe'l qadimgi turkiy tilda "buk-la" ma'nosini anglatgan *yuk* fe'lining "buk" ma'nosidan o'zlik nisbat yasovchi *-un* qo'shimchasi bilan hosil qilingan (O'TEL,183). "Boburnoma"dagi "yukundim", "qo'pmoq", "ta'zim qildi", "burung'idek=o'q ta'zim qilib qo'ptum", "ko'rushurda uch qatla yukunib..", ".yigirma besh, yigirma olti qatla payopay yukundi", "yurub ko'rushib o'tlanildi" kabi so'z, birikma, iboralarda shaxs fe'l-atvorining turli qirralari hamda davlat arbobining mavqeyini belgilovchi nozik ma'no va mazmun yashirin.⁶ *Yukun* qadimgi turkiy tilda "sajda qilmoq" ma'nosini bildirgan: *jūkūn* "poklonyatsya, klanyatsya" (DTS,285). Turkiy *yuk-*, *yukunch* "ta'zim qilmoq", "topinmoq", "sajda qilmoq" so'zining asosi *yuka* shaklida sug'd tilida bitilgan eng qadimgi Bug'ut yodnomasida uchraydi.⁷

Yukun so'zi qadimgi turkiy tilda, asosan, "ibodat chog'ida-gi egilish" tushunchasini ifodalagan. *Yukun-* so'zining semantik tarkibida "ta'zim qilmoq" semasi yetakchi hisoblanadi. Ammo *yukun-*, *ta'zim qilmoq* leksik birliklari anglatgan ma'no aynan teng emas. Asarda ...*yirag'din yukunub, ... ta'zim qilib, mening oyog'imga yiqildilar* (175);...*ta'zim va ehtiromlari ji-hatidin yukundim, alar ham yukundilar* (301) kabi o'rinlarda "yukunmoq", "ta'zim qilmoq" so'zlarining alohida-alohida keltirilishi ularning aynan teng tushunchani ifodalamasligini ko'rsatadi. *Yukun*=da faqatgina jismoniy egilish emas, "bu-

⁶ Qudratullayev H. *Yukunish siyosati // Tafakkur* -2004 -№3. -B. 83

⁷ Is'hoqov M., Sodiqov Q., Omonov Q. *Mangu bitiklar*. -Toshkent: TDSHI, 2009. -B.12.

tun vujudi, borlig'i bilan egilish" anglashiladi. *Ta'zim qil*=da, asosan, vujudning egilishi tushuniladi. *Yukun*= fe'li ruhiy holat, harakat, insoniy ehtirom ifodasi hamdir: *uydin kiringach, uch yukundim* (89). "Bu so'z shaxsning mansabi, jamiyatdagi mavqeyi, kim kimga bo'ysunishi va boshqa jihatlarni bildirgan. Quyi mavqedagi shaxs yuqori martabali kishiga yukungan. Yukunish miqdori esa yukunayotgan shaxsning nochor holati yoki muayyan g'ururini bildirgan. Temuriylar saroyida bu qonunga aylangan tartib bo'lgan."⁸

"Yukunmoq"ning shunchaki yoki astoydil bajarilgani asar tilida o'z ifodasini topgan. "Shunchaki, bir bor" egilish tushunchasi *birar* olmoshi bilan birgalikda aks ettirilgan: *Ko'rushurda uch qatla yukunub, yong'anda ham uch qatla, so'rg'anda va tortuq tortqanda birar yukundi* (181). Ushbu jumladagi *biror yukundi* birikmasida "harakatning nomiga bajarilganlik" semasi aks etgan. "Astoydil, ko'p bora egilish" tushunchasi *qalin yukundi* birikmasida ko'zga tashlanadi: *Tortiq tortqanda ham qalin yukundi* (160). *Yukunish* har qanday vaziyatda ham bajarilishi lozim bo'lgan *tavoze'* ko'rinishi hisoblangan: *Oldarag'ondin yukunub kelguncha ikki qatla yiqildi...*(264).

Asarda qo'llangan *yukun-* so'zi o'ziga xos *tavoze'*ni ma'nosini, milliy mulozamat etiketini aks ettirishga xizmat qilgan. So'z shaxsning o'zgalarga munosabati, mansabi, lavozimi haqida ma'lum tasavvur beradi: *Avval Poyanda Sultonbegim bila yukunub ko'rushtum, andin so'ng Ofoqbegim bila yukunmay ko'rushtum, andin keyin Xadichabegim bila yukunub ko'rushtum* (252/144). Bu o'rinda shaxsning Poyanda Sultonbegim va Xadichabegimga bo'lgan hurmati va Ofoqbegimga nisbatan salbiy munosabati "yukunmoq" so'zi orqali ifodalangan; "...ortiqcha iltifot, birinchi bo'lib yukunish, kelishilgan joydan o'tib so'rashish kishi obro'yiga salbiy ta'sir etgan".⁹

Yukunishning takroriyliigi ham muhim ahamiyat kasb etgan. Odatiy hollarda bir qatla, *tavoze'* yuqoriroq bo'lsa uch qatla, samimiy hurmat, mulozamat qilinganda to'qqiz qatla

⁸Qudratullayev H. Yukunish siyosati //Tafakkur - 2004 -№ 3. -B. 83.

⁹Qudratullayev H. Yukunish siyosati //Tafakkur, - 2004 -№ 3. -B. 85.

"yukunilgan": *Ko'rushurda uch qatla yukunub, yong'anda ham uch qatla, so'rg'anda va tortuq tortqanda birar yukundi* (181). Yukunish shaxs bilan yuzma-yuz ko'rishish jarayonida bajarilgan: *Ko'rushur yerga yetishib to'qquz qatla yukunub kelib ko'rushti* (160). Hukmdor shaxs huzuridan chiqishda ham ado etilgan: *Yong'anda ham kichik xon to'qquz qatla yukundi* (160). Harakatning takroriyligi me'yordan oshsa, bu tavozedan ko'ra ko'proq uzr, afvni ifoda etgan. *Yigirma besh, yigirma olti qatla payo-pay yukundi va bordi va keldi* (181). "Bobur Xisravshoh ta'zimini atayin sanagan (25-26 marta), bunga diqqat qilgan. ... mag'lublik holatini muallif saroy rasm-rusumidagi zodagonlar xatti-harakati, temuriylar saltanatchilik qoidalari orqali ifodalagan"¹⁰; *bordi va keldi* so'zlari yukunishning yuqori darajasidan keyingi harakat-holatni ifodalagan.

Yukun- fe'li hozirda ruhiy holat, harakat ifodasi sifatida faqat badiiy uslubda qo'llanadi, "ta'zim qilmoq", "iltijo qilmoq" ma'nolarini ifodalaydi (O'TIL, II, 466). So'zning qadimgi turkiy tildagi "sajda qilmoq", eski o'zbek adabiy tilidagi "ta'zim qilmoq" ma'nolari iste'moldan chiqqan. *Yukun*= so'zining "Boburnoma" dagi ma'nolari harakat-holat darajasi tahlili uchun muhim manba bo'ladi.

Bobur turkiy tillarga xos iboralardan mahorat bilan foydalangan, o'zi ham iboralar tuzgan. Masalan, "o'lmoq" tushunchasining *shunqor bo'lmoq, qaro oldurmoq, ko'k saroyga chiqarmoq* iboralari bilan ifodalanishi "Boburnoma" tili uchun xosdir: *...Umarshayx mirzo jardin kabutar va kabutarxona bila uchub, shunqor bo'ldi* (64).

Ko'k saroyga chiqar- iborasida "o'lmoq" tushunchasi ham kinoya, ham shaxsning nasl-nasabiga ishora ma'nosi asosida ifodalangan. (keltirilgan misollar o'zini oqlamaydi. Real ma'noda qo'llangan) Bobur Ko'ksaroyini "oliy imorat" deb ta'riflaydi. *Temuriylardan har kim taxtga o'ltursa ham munda o'lturur, har kim taxt doiyasi bila bosh qo'ysa ham munda qo'yar...* (95). Sulton Ali Mirzoni Ko'ksaroyga chiqarib, ko'zlariga mil tortdiradilar. Bundan ko'rinadiki, ayrim jazo ko'ri-

¹⁰ Qarant. Qudratullayev H. Bobur armoti. - Toshkent: Sharq, 2005. - B 87

nishlari, jumladan qatl qildirish ham Ko'ksaroyda amalga oshirilgan: *Hattokim, kinoyati bo'lub edikim, falon padshohzodani ko'k saroyg'a chiqardilar, ya'ni o'lturdilar* (95). *Ko'k saroyga chiqarmoq* iborasida "o'lmoq" tushunchasi aloqadorlik asosidagi ma'no ko'chishi natijasida yuzaga kelgan.

Bosh olib it- iborasida ruhiy holat ifodalangan. Qalloshlik (shuhratsizlik, e'tiborsizlik)dan ozorlangan va xorlik tortgan, sargardon kezishdan charchagan Bobur *bosh olib itmak* (yo'qolmoq)ni istaydi: *Dedimkim, mundoq dushvorliq bila tirilguncha, bosh olib itsam yaxshi* (159). Bu o'rinda kin-adovatga to'la zaminni tark etish, bu olamdan ketish istagi ifodalangan. Ibora tarkibidagi *itmak* so'zi turkiy *yitmoq* ("yo'qolmoq", "g'oyib bo'lmoq") ma'nosidagi so'zning fonetik o'zgargan shakli bo'lib, hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanmaydi, ayrim shevalarda narsa-buyumlarga nisbatan ishlatiladi. Mazkur iborada ruhiy toliqish, bevafoqlik va xiyonatdan azoblanish, barcha noxushliklardan ko'z yumish tuyg'ulari aks etgan. *Bosh olib itish* (o'lish) inson xohishiga ko'ra amalga oshmasligini yaxshi anglagan muallif dunyoning narigi burchiga, uzoqroqqa ketishni istaydi: *Bu nav' xorliq va zorliq bila el bilguncha oyog'im yetgancha ketsam yaxshi* (159). Va xohishini amalga oshirishga qaror qiladi: *Xitoyg'a bormoqni jazm qilib, bosh olib ketmakka azm qildim* (159).

Bunday leksik birliklar Boburning turkiy tilni qadrlagani, unutilib borayotgan so'zlarni keng qo'llashga harakat qilgani, arabcha, forscha-tojikcha so'zlar o'rnida turkiy birliklarni ishlatgani, yangi voqelik, narsa-hodisani turkiy tilda nomlaganini ko'rsatadi. Bobur ayrim terminlarni bevosita o'zi qo'llagan. "Qo'shinni yorib hujum qiluvchi qism"ni *yorqunchi, ko'mak* deb atagan. Ba'zi o'zlashgan so'zlarni turkiy tilga moslashtirishga harakat qilgan. Jumladan, hindcha numerativlarni turkiy yoki adabiy tilda keng iste'molda bo'lgan variantiga almashtirgan. *Bu kuruhlarni nil bila muvofiq tayin qilindi.* (423) Voqelikni aks ettirish, narsa-hodisani tasvirlash jarayonida leksik birliklarni okkazonal ma'nolarda qo'llagan, yangi so'zlarni istifoda etgan. Arabcha, forscha-tojikcha so'z-

lardan ichki imkoniyatlar asosida yasalgan yangi leksik birliklarni qo'llagan. M., "suyaklar tizimi" ma'nosini ifodalovchi *ustuxonbandlig'* so'zini adabiyotdagi *shakl* termini ma'nosida ishlatgan: *...agarchi ba'zi baytlari tavre voqi' bo'lubtur, vale bu masnaviyning mazmun va ustuxonbandlig'i bisyor kovak va xarobtur. (139,II)*

Asarda xalqning urf-odat, an'analarini aks ettiruvchi so'zlar qo'llangan. Bobur qo'llagan turkiy leksika xalq turmush tarzi, dunyoqarashi, marosimlari borasida yaqqol tasavvur uyg'otadi. Muallif Kobul (hijriy to'qqiz yuz yigirma beshinchi yil) voqealarini tasvirlar ekan, yozadi: *O'sha yerda yilqiron oshini tortturuldi. (311)* Ushbu jumladagi *yilqiron oshi* "vabo, o'lat yillarida qilinadigan xudoyi oshi" ma'nosini ifodalagan: *Yilqiron oshi*, dastavval, vabo, o'lat yillarida qilingan va xalqning shu balolardan xalos bo'lish umidini ifoda etgan. Keyinchalik, balo yoki qiron(ning) kelishidan saqlashni so'rash marosimiga aylangan ("Boburnoma"da shu ma'noda qo'llangan).

Asar matnida uchraydigan *yadachi* termini dehqonchilik bilan bog'liq professionalizm bo'lib, "yada keltirish" marosimini uyushtiruvchi shaxs ma'nosini bildirgan: *Sulton Abusaid mirzog'a xizmat qilg'on davrida yadachilik da'vosini qilur edi. (71)* Qadimgi turkiy tilda "yada toshi bilan fol ochmoq" tushunchasi *yatla-* so'zi bilan ifodalangan.¹¹ Eski o'zbek adabiy tili davriga kelib *yatla-* iste'moldan chiqqan. "Boburnoma"da bu tushunchani anglatish uchun *yada qilmoq* qo'shma fe'li qo'llangan: *To'xta Bo'g'a Sulton yada qilg'on ekandur. (434)*

Bobur fonetika, orfoepiya sohalariga oid muhim fikrlarini bayon qilgan. Namlash jarayonida tovush o'zgarishi, talaffuzning o'rnini ko'rsatgan. Jumladan, *Hast* (a.) antroponimi *Asad* so'zining hindistonliklar nutqidagi talaffuz asosida shakllanganini yozadi: *Suhon suyining navohisidag'i el va ulusning hokimining oti Malik hast edi, asli oti Asaddur. Hindustoniylar mundaq harakatlarni gohi sokin o'qurlar, nechukim, "xabar"ni "xabr" derlar, "asad"ni "asd" debturlar, bora-bora "hast" bo'lubtur. (166,I)* Bu matn hindistonliklarning unli

¹¹ Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'otit turk. II. -T.,1960. -B. 410.

tovushlarni ifodalovchi harakatlarni talaffuz qilmasliklari haqidagi muhim faktidir.

So'z talaffuzi asosida nomning shakllanishi toponimlarda ham kuzatiladi. M., *Kashmir* toponimi *kash* etnonimi talaffuzi asosida yuzaga kelgan. Bobur *Kashmir* etimologiyasiga qiziqadi, ammo aniq ma'lumotga ega bo'la olmaydi: ...*Hinduston elidin muncha tahqiq va taftish qilildi, hech kim bu tavoyifdin tahqiq xabar ayta almadi. (342/197,II)* Tog'lik aholining *kas* deb nomlanishi, hindistonliklarning "*shin*" harfini "*sin*" tarzida talaffuz qilishlariga e'tibor qiladi. *Kashmir* toponimini *kas* qabila nomi talaffuziga bog'laydi: *Ushmuncha deydurlarkim, bu tog' elini Kas derlar. Xotirg'a yettikim, Hinduston eli "shin"ni "sin" talaffuz qilur. Chun bu tog'da mu'tabar shahr Kashmirdur... "Kasmir" demish bo'lg'aylar (342/197,II).*

Lamg'onot viloyatining nomlanishida ham talaffuz asosga olingan. Mazkur toponimning nomlanishini Bobur Nuh payg'ambarning otasi Mehtar Lom ismiga aloqador, deb bildirdi: *Ba'zi tarixta Mehtar Lomni Lamak (Lamkon) ham debturlar (110,II)*. Bobur bu toponim etimologiyasini Alishang aholisining "*kof*" o'rniga "*g'ayn*" talaffuz etishlari bilan bog'lagan: *Ul elni xili mulohaza qilibturkim, ba'zi mahal "kof" o'runig'a "g'ayn" talaffuz qilurlar, bu jihattin g'olibo bu viloyatni Lamg'on debturlar (110,II)*. "*Kof*" ning "*g'ayn*" tarzida talaffuz etilishi *k~g'* fonetik hodisasi haqida ma'lumot beradi.

Boburning alifbo va imlo masalalariga oid faoliyati, fikr-mulohazalari ham e'tiborga molik. U arab yozuvining murakkabliklarini qayd etgan holda, "*Boburiy xati*" ni yaratdi. Turkiy til fonetik tizimiga moslab yaratilgan bu yozuv qisqa muddatda bo'lsa-da, joriy qilingan: *Mirzobek tag'oyidin ham Kamrong'a tarjima va Hindqa kelgali aytqon ash'or va "Boburiy xati" bila bitilgan sarxatlar yiborildi (429)*. Sarxat "yangi husnixat mashq qiluvchi uchun ko'rsatma sifatida muallim tomonidan yozib beriladigan xat namunasi".¹² Sarxat namunaviy shakldagi husnixat bo'lib, ma'rifiy maqsadga xizmat qilgan.

¹² Navoiy asarlari lug'ati. Porsó Shamsiyev tahriri ostida. -Toshkent, 1972. -552-b., (NAL, 552, Таджикско-русский словарь. Под редак. М. В. Рахими и Л. В. Успенской -М.: Гос. изд. ин. и нац. словарей, 1954.-с.345.)

Sarxat milliy kalligrafiya taraqqiyoti haqida muayyan tasavvur beradi. Sarxatning "Boburiy xati"da bitilganligi mazkur alifboning muayyan vaqtda amalda bo'lganidan dalolat.

"Boburnoma"ning 2002-yildagi nashrida "Boburiy xati"ning topilgani, bu yozuvda Qur'on ko'chirilganligi haqida ma'lumot beriladiki, mazkur yangilik ma'naviyat ravnaqi uchun muhim ahamiyatga molikdir.¹³

"Boburnoma"da muallifning so'z imlosiga munosabati, yozma nutq haqidagi mulohazalari ham aks etgan. Bobur imlo masalalariga, ayniqsa, arabcha so'zlar imlosiga alohida e'tibor bergan. Boburning so'z imlosiga munosabati, yozma nutq haqidagi fikrlari borasida o'g'li Humoyunga yozgan maktubi ahamiyatlidir. Bu maktubida ism imlosi va ma'nosiga e'tiborli bo'lish; ota-onaning farzandga muvofiq ism berish farzi haqida; imlo masalalari; husnixat va uning ahamiyati; til va tafakkur munosabati; fikrni to'g'ri, aniq ifodalash zarurati borasida so'z yuritgan. Bobur o'g'lining xatiga oid tanbehlar beradi, xatosiz yozishga undaydi. Uni rag'batlantirishga urinsa-da, bir qator imlo xatolarini ko'rsatib o'tadi: *Imlong yomon emas. Agarchi xeyli rost emas, iltifotni "to" bila bitibsen. Qulunjni "yo" bila bitibsen (244)*. Fikrni nutq imkoniyatlari orqali ta'sirchan ifodalash ko'nikmalarini puxta egallagan Bobur ("Boburnoma"ning uslubi bunga dalil) o'g'lidan ham shuni talab qiladi. U "...xatingni xud tavr qilib o'qusa bo'latur, vale bu mug'laq alfozingdin maqsud tamom mafhum bo'lmaydur"(421) deb yozadi, ya'ni mantiqsiz tuzilgan uslubiy nomuvofiq jummalarni rad etadi. Boburning yozma nutqqa nisbatan talabchanlik asosidagi mulohazalari bugungi kun uchun ham muhim qiymatga ega. Boburning Humoyunga yozgan xati avlodlarga yozilgan maktub maqomidagi qiymatga egadir.

Bobur - chog'ishtirma tilshunoslik asoschilaridan biri. Agar X asrda Mahmud Koshg'ariy bir oilaga mansub yigirmatta tilni qiyosiy jihatdan o'rganib, qiyosiy tilshunoslikka asos solgan bo'lsa, Mirzo Bobur uch oilaga kiruvchi bir necha tilni solishtirib o'rganishning ajoyib namunasini ko'rsatib, dunyo

¹³ Zahiriddin Muhammad Bobur Boburnoma -Toshkent: "Sharq" NMAK, 2002. -B. 336 +32 b. Zarvaraq.

tilshunosligida yangi nazariyaning asoschisi sifatida maydonga chiqdi.¹⁴

Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn"da ikki tilni solishtirib, chog'ishtirma tilshunoslikka asos solgan bo'lsa, Bobur bir necha til negizidagi chog'ishtirma tilshunoslik nazariyasini yaratdi. "Boburnoma"da XV-XVI asr eski o'zbek adabiy tili lug'at boyligi bilan bir qatorda, eski o'zbek adabiy tiliga xos hamda Bobur faoliyati bilan bog'liq forscha-tojikcha, hindcha, pushtu, urdu tillariga oid so'zlar qo'llangan. Asarda muallifning turli tilga doir so'zlar qiyosi asosidagi fikrlari aks etgan. Muallif ijod jarayonida ayrim atamalarining boshqa tildagi (fors-tojik yoki hind tilidagi) muqobillarini keltiradi. Bundan ikki xil maqsad ko'zda tutilgan. Birinchidan, Bobur asarda keng qo'llangan yetkazishga harakat qilgan. Ikkinchidan, voqelik, narsa-hodisaning mohiyatini yanada kengroq yoritishga intilgan. Masalan, forscha *pos* va hindcha *pahr* terminlari haqida shunday fikr bildiradi: "*Hind eli kecha-kunduzni oltmish qismat qilibturlar, har qaysini bir qiri debturlar, yana kechani to'rt va kunduzni to'rt qismat qilibturlar. Har qaysini bir pahr debturlarkim, forsiysi pos bo'lg'ay*" (358). *Pahr* terminining boshqa viloyatlar aholisi tilida ishlatilmasligini ham ta'kidlaydi: *Ul viloyatlarda pos va posbon eshitilur edi, bu xususiyat bila ma'lum emas* edi (358). Hindcha *qiri*ning forsiyda yoki turkiyda muqobili bo'lmagan (agar bo'lganida Bobur keltirib o'tgan bo'lar edi). Bundan kecha-kunduzni oltmish qismga ajratib nomlash faqat hindlarga xosligi ayon bo'ladi.

"O'tloq" ma'nosini ifodalovchi *julga* va *dun* leksemalari ham bir ob'ektni nomlovchi ikki xil til birligidir. Bobur "Hinduston tili bilan "julga"ni "dun" dermishlar" tarzida izoh beradi. Har ikki so'zni ham sinonim sifatida qo'llaydi.

"Tuman" terminining andijonliklar va koshg'arliklar tilida *o'rchin*, hindlar tilida *pargana* deb yuritilishini ta'kidlaydi. Bu bilan turli xil tillarning nomlash xususiyatlarini o'zaro qiyoslaydi.

¹⁴ To'yehiboyev B. Bobur tilshunoslikda yangi nazariya yaratuvchi//O'zbek tili va adabiyoti. -1992. -№1. -B.41-42.

Nabotot (o'simliklar) guruhida keltirilgan meva nomlarini boshqa tildagi muqobillariga solishtiradi: *anba* (*nag'zak*), *kayla* (arabcha *mavz*), *anbuli* (*xurmoyi hindiy*), *mahva* (*gul chikon*), *biyr* (*forscha kunor*), *chirunchi* (*daraxti ko'hiy*), *norgil* (*norjil*). Bunda muallif o'quvchiga notanish leksik birliklarni izohlashga harakat qilgan.

Bobur – semantika bilimdoni. Bobur so'zlarni semantik guruhlariga ajratib izohlagan. Hindiston tabiatining avvalgi (birinchi), ikkinchi, uchinchi iqlimdanligini yozgan. Hayvonlar nomini bildiruvchi so'zlarni ikki guruhga ajratgan. Quruqlikda yashaydigan jonzotlarni "hayvonot" (*fil, kark, govmish*), suvliklarda yashaydigan jonzotlarni "suv hayvonoti" (*sheri obiy, sepsor*) deb nomlagan. Parrandalar nomini *qushlar* (*to'vus, to'ti, lo'cha*), *suvda va suv yoqalarida bo'ladigan qushlar* (*ding, soras, mannik*) tarzida guruhlagan.

"Boburnoma"da nomlar shunchaki qayd qilinmagan, balki nomlarning mohiyati yoritilgan izohlar keltirilgan:

- muayyan xususiyatlari o'xshash bo'lgan narsa-hodisalar umumlashtirilgan va ularga xos muhim jihat bilan nomlangan: sitrus mevalar "norunj mushobihi meva" deb atalgan va *limu, turunj, sangtora, chanbiry, sadofal, amradpal, amalbed* kabilar shu xil meva sifatida ta'riflangan. To'tining turlarini bildiruvchi so'zlar keltirilgan: *jangaliy, Kashmir to'tisi, shorak, vin shorak*;

- narsa-hodisa, hayvon nomi bilan birga uning sinonimi ham keltirilgan (yoki shu narsa-hodisaning tasviriy ifodasi qo'llangan): *Yana nuvldur, kishdin juzviy kichikrak bo'lg'ay. Yig'ochqa chiqar. Ba'zi mushi xurmo ham derlar* (200,I);

- qayd etilgan hayvonning Hindiston tabiatiga xosligi *maxsus*, xos emasligi *maxsus* *emas* birliklari orqali ifodalangan: *Agarchi bo'dana Hinduston maxsus* *emasdur, vale to'rt-besh jins bo'danadurkim, Hinduston maxsusidur* (201,II);

- Kobul viloyati iqlimi ikkiga ajratilgan: *garmser* – issiq iqlim, *sardser* – sovuq iqlim. Mevalar iqlimga mos ravishda guruhlangan: *garmseriy mevalar* (issiq iqlimda o'sadigan mevalar): *norunj, turunj, amluk, nayshakar; sardseriy mevalar*

(sovuq iqlimda o'sadigan mevalar): *uzum, anor, o'ruk, alma, behi, amrud, shaftolu, olu, sanjid* kabilar;

- ko'p hollarda alohida ajratib atalmagan narsa-hodisa nomlari keltirilgan. Jumladan, filning xartumi yonidagi uzun tishlarning *oj* deb yuritilishi aytilgan: *Xartumining ikki yonida yuqqorig'i engagida ikki uluq tishi bor... Oj bu tishlarni derlar (199,1);*

Bobur tasvir jarayonida semantik tahlil borasida to'xtaladi. *Darmiyon* antroponimi etimologiyasini keltirar ekan, mazkur laqab bilan sifatlangan shaxsning hal qiluvchi damda (g'anim qasd qilganda yoki Husayn mirzo otsiz qolganda) oraga tushganini ("joniga oro kirgani"ni) ta'kidlagan: *Yana Shayx Abdusa'idxon Darmiyon edi. Bilmon, bu urushta mirzog'a ot kelturubmudur yo mirzog'a qasd qilg'on g'animni daf' qilibmudur, ul jihattin bu laqab bila mullaqab bo'lubdur (134,11).*

Hozirgi tilshunoslikda leksemalarni maydon nazariyasi asosida talqin qilishga, semalar tahliliga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bir umumiy sememaga birlashuvchi leksemalarni muayyan arxisema asosida o'rganishning dastlabki namunalarni "Boburnoma"da ko'rish mumkin. Masalan, Bobur "zamon" sememasini ifodalovchi bir qator leksemalarni keltirgan. "Zamon" tushunchasi asarda quyidaagi mezonlar asosida ifodalangan: a) "zamon" tushunchasi uchun xoslangan *asr, oy, yil, fasl, hafta soat, pos, pahr, giri, gari, pul, daqiqqa* terminlari bilan aks ettirilgan; b) muayyan hodisaning amalga oshish muddati bilan ifodalangan: *bir sut pishimi*; v) toat-ibodat, namoz ko'rinishlarini bildiruvchi *namozi bomdod, namozi peshin, namozi digar (namozi asri), namozi shom, namozi xufton* kabilar orqali aks ettirilgan. Shu bilan bir qatorda Bobur vaqtni o'ziga xos qiyoslar bilan ifodalagan: *... bir kecha-kunduz 28 ming sakkiz yuz "Qulhualloh"ni bismillo bila o'qug'uncha bo'lg'ay...(359); ... bir kecha-kunduz 216 ming ko'zni yumib ochguncha bo'lg'ay...(359); ...bir kecha-kunduz 8640 navbat "Fotiha"ni "bismilloh" bila o'qug'uncha bo'lg'ay (358).* Bularning hammasi 24 soat, 1440 daqiqaga teng keladi.

Bobur so'z etimologiyasiga doir fikrlarini bayon qilgan. *Darmiyon, Olachaxon, Kark, Asad antroponimlari, Qarshi, Kashmir Lamg'onot, Hotiypul, Balda'i mahfuza, Ko'hi Safid, Hodarvesh Seyoron, Ko'hi Safid, Ko'hi Jud, Savolak parbat, Shohi Kobul toponimlari, Laqlaqa, Muqatta', Chinixona kabi masjid nomlari, Kakka, Nilagov, Murg'aki Qarshi* singari zoonimlar etimologiyasini keltirgan. Bobur topoleksemaning semantik jihatdan kengayishini izohlagan: arablarning o'zlaridan boshqa xalqlarni *ajam* deyishlari kabi hindlarning ham Hindistondan boshqa joylarni *xuroson* deyishlarini ta'kidlagan: *Hindustoniy g'ayri Hindustonni "xuroson" der. Nechukkim arab g'ayri arabni ajam der (107,II).*

Bobur voqelikni ifodalashda o'ziga xos leksik birliklarni istifoda etgan: *devon kuni* "majlis kuni", *tuna-kun* "o'tgan kuni", *oxir zamon* "hukmronlikning keyingi yillari" *bosh-ko'z qilmoq* "e'zozlamoq", *ilgida xamir bo'lmoq* "mute bo'lmoq", *xeyli umr topmoq* "uzoq umr ko'rmoq", *oriyati qo'yulmoq* "orlanmoq". "O'lmoq" tushunchasining *shunqor bo'lmoq, qaro oldurmoq, ko'k saroyga chiqarmoq* iboralari bilan ifodalaniishi "Boburnoma" tili uchun xosdir. Shahar nomlari bilan bir qatorda ularning mohiyat-e'tiborini yorituvchi tasviriy ifodalarni ham qayd etgan: *Balda'i mahfuza* (Samarqand): *Hech yog'iy qahr va g'alaba bila munga dast topmag'an uchun baldayi mahfuza derlar (59,I).* Samarqandning mo'g'ul va turkiy tilga xos ifoda shaklini ham keltirgan: *Mo'g'ul va turk ulusi Semirqand derlar (59,I).*

"Boburnoma"dagi kuzatishlar xalq etimologiyasiga asoslangan bo'lib, Bobur o'z munosabatini bildirib o'tgan.

Bobur ijodidagi tilshunoslikka oid talqinlarni kuzatar ekanmiz, muallifning o'zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o'rni ni belgilash imkoni tug'iladi. Bu esa mumtoz madaniy merosimiz qadr-qimmatini anglashda; jamoat arboblari va ijodkorlarning til taraqqiyotidagi xizmatlarini bilishda, hozirda o'zbek tilshunosligida yangicha yo'nalish deb qaralayotgan ba'zi sohalarning ayrim muammolari ajdodlarimiz tomondan o'rtaga tashlanganligini anglashda muhimdir.

SO'Z MARTABASI

Otabek ISMOILOV,
*O'zbekiston Yozuvchilar
uyushmasi a'zosi*

Inson aqliy-ijodiy faoliyati boshlanganidan buyon bu ko'hna zaminda qanchadan-qancha yozuvchi va shoirlar yashab o'tdi ekan? Balkim sanab adog'iga yetib bo'lmas. Lekin, sanoqli so'z san'atkorlarining nomlari va asarlarigina asrlar silsilasiga dosh berib, bizning davrimizgacha yetib kelgan hamda bundan buyon ham yashab qolishi muqarrar.

Tangri taolo o'zi yaratgan jamiki mavjudotu maxluqotlar ichida insonni aziz bilib, unga baxsh etgan in'omu inoyati – SO'Z qadrini va martabasini baland tutganlar hamda uni aytish mas'uliyatini chuqur anglaganlargina boqiylik baxtiga sazovor bo'lganlar.

Ustozlari singari ana shunday saodat Muhammad Rizo Oga-hiyga ham nasib etdi. U o'z qit'alaridan birida shunday yozadi:

*Kishi necha imorat qilsa bunyod,
Va yoxud haddin afzun qo'ysa avlod,
Tutub bo'lmas birisidin baqo ko'z,
Qolur boqiy jahon ichra magar so'z.*

Masnaviytlarning birida esa so'zning boqiyligi haqida shunday baytlar bor:

*Bilursankim bu olam bebaqodur,
Ne kim olamg'a kelmish bevafofur.*

*Na boqiy qolg'usidur johu davlat,
Na jovid o'lg'usidur izzu shavkat.*

*Fapaz mulku jahon sultonlig'idin,
Bori asnofi odam xonlig'idin.*

*Kishidin onda yaxshi ot qolsa,
Hama ko'rgan, eshitgan bahra olsa.*

*Tanosildin bu maqsad hosil ermas,
Imorat aylamakdin dast bermas.*

*Nedinkim inqilob aylarda davron,
Olor bo'lg'usidur nobud, vayron.*

*Magar boqiy qolur so'zning binosi,
yetushmay dahri dun selu jafosi.*

*Necha ofat yeli ko'rguzsa tug'yon,
So'z avroqi dami bo'lmas parishon.*

Ogahiy ta'riflaganidek, sonsiz farzand do'ratgan, xeshu aq-rabolarni ko'paytirgan, qator-qator imoratlar bunyod qilgan bilan qachonki, elga nafi tegmasa, ular orqali mangulikdan xomtama bo'lish o'rinsiz. Zero, imoratlar davrlar o'tib kunpa-ya-kun bo'ladi, avlodlarning ham bir kuni nomingni unutishi shubhasiz. Lekin yaxshi so'z bilan jahonda boqiy yashab qo-lish muqarrar.

Darhaqiqat, so'zlash deyarlik barchaga nasib etgan, ammo so'z aytish iste'dodi hamma-hammaga ham muyassar emas.

Ogahiyning "Ta'viz ul-oshiqin" (Oshiqlar tumori) devoni debochasida shunday satrlar bor: "Kishidin to qiyomatg'acha boqiy qoloturg'on yodgor va farzandi saodatosor yaxshi so'z-dirkim, ongo zamon havodisining ofati zarari aslo yetushmas va davron inqilobining g'ybori asari hargiz ahvoli boshiga tushmas. Va vujudi adam kisvatidin muarro va baqosi fano tuhmatidin mubarrodur. Alqissa, so'z martabasi nihoyatsiz baland va so'z ahli hamisha aziz va arjumanddurlar".

Ogahiy asarlarining necha davrlar o'tib, davronlar aylanib, o'z so'zi bilan aytganda "zamon havodisining ofati zarari"ga dosh berib, davron inqilobi g'uborlaridan eson-omon qolib, yashab kelayotganligining bosh boisi bor. U ham bo'lsa eng

avvalo, soʻz martabasini baland tutib, uning yelkasiga ezgulikka xizmat etuvchi maʼni yukini ortganligidir. Soʻzni muqaddas bilib uni faqat oʻz davri yoki bir guruh kishilarning manfaati uchun emas, butun bashariyat xizmati uchun chogʻlaganidir. Asarlariga umuminsoniy gʻoyalarni, oddiy xalq dardu alami, orzu intilishlarini mavzu qilib olganligidir.

Ana shu sababdan ham Ogahiy nasri va nazmi "adam kisvatidin muarro va baqosi fano tuhmatidin mubarro" (yoʻqlik libosidan xoli va oʻtkinchi dunyo tuhmatlaridan ozod) qoldi. Ijodkori boshiga azizlik tojini kiydirdi.

Soʻz orqali badiiylikning yuksak namunalarini yaratgan va oʻziga shu orqali haykal qoʻya bilgan Ogahiy mutafakkir sifatida boshqalarni ham soʻz qadrini baland tutishga daʼvat etadi. Buni shoir devoni debochasidan tortib, juda koʻp gʻazallarida, masnaviy, qitʼa, ruboiylarida ham kuzatish mumkin. Shoirning "Soʻz" radifli gʻazali aynan shu mavzuga bagʻishlangan.

*Ey koʻngul, odam xayol aylab, dema nodongʻa soʻz,
Chunki ul inson emas, topsang degil insongʻa soʻz.*

*Soʻzdir inson koʻnglida bir gavhari qiymatbaho,
Oni xor etma debon har hushi yoʻq hayvongʻa soʻz.*

Insonni hayvondan farqlab turadigan narsa ham soʻzi, fikri, oʻy-andishasi. Soʻziga beeʼtibor odamning hayvondan farqi yoʻq. Hayvon duru gavharni farqini qayoqdan bilsin. Uning ishi kunjorau somon bilan. Asli nofahm odamga gap tushuntirish ogʻir mashaqqat. Bu ishni uddalashga uringan soʻz aytuvchining ham bagʻri qonga toʻlishi turgan gap.

*Soʻzni mafhum aylamak nofahmgʻa mushkuldurur-
Kim, boʻlib soʻz ahli bagʻri qonu botgʻay qonga soʻz.*

Ogahiy fikrini davom ettirib uqtiradiki, sandonga bolgʻa urganda kor etmaganidek, tosh yurak johilga ham soʻz taʼsir etmaydi. Oʻz qadrini bilmagan odam soʻz qadrini ham bilmaydi. Shu boisdan uni duch kelganga aytib zoe qilmoq aqldan emas.

*Ahmaq ahli bilmagay so'z ichra o'z behbudini,
O'ziga qilg'ay zarar, oxir chekib hazyonga so'z.*

Ahmaq odam yaxshi yomon so'z farqiga yetmasdan, og'ziga duch kelgan behuda gaplarni gapirib, o'z boshiga balo ortirishi shubhasiz. Yuqoridagi baytda shu fikr o'ta badiiy tarzda aks etgan.

"So'z" radifli boshqa bir g'azalida Ogahiy ta'kidlaydiki, ko'ngil bir dengiz, so'zni undagi pokiza gavharga qiyos qilgudek. Lekin sharti shuki, u ma'ni bilan ziynatlangan bo'lsa. Kimni kim ekanligini bilmoq tilasang, so'zidan ayon bo'ladi.

*Ko'ngul bir bahri zaxxoru ondadur pokiza gavhar so'z,
Vale shart ulki maoni shohidiga bo'lsa zavar so'z.*

*So'ziga boq agar bilmak tilarsan kimsa ahvolin-
Ki, asrori nihoni suratig'a keldi mazhar so'z.*

Ogahiy ruboiylarining birida yuqoridagi fikrlarni davom ettirib yozadi:

*So'zdur bu jahon ahli aro qulzumi jarf,
Pokiza maoni angodur durri shigarf,*

*Bu bahr topar ko'ngul aro gunjoyish,
Lekin ango har ko'ngul bo'la olmas zarf.*

So'z kamyob gavharlarga to'la ummon, u ko'ngillardan o'rin topadi, oziq beradi. Lekin hamma ko'ngil ham uni sig'dirishga qodir emas. Ogahiy demoqchi, so'z aytuvchi bilan birga uni eshituvchi, qabul qiluvchining mas'uliyati ham kam emas. Ma'noli so'z qadriga yetadigan nozikfahm, pok qalb egasi ham juda zarur.

*Debon g'afat elig'a pand zoye' qilma so'znikim,
Eshitmak mumkin ermas gar desang har nechakim kar so'z.*

*So'zingg'a ahli dunyo olida qadr istama hargiz,
Rafiul qadr ekonni na bilsun gov ila xar so'z.*

Loqayd, dunyoni suv olsa, to'pig'iga chiqmaydigan, befarosat kimsalarga nasihat aytib so'zingni zoe qilib yurmagilki, kar odam gar qancha gapirsang eshitmagani kabi ular ham e'tiborsizdir. "Ahli dunyo"dan buni umid ham etmagilki, mol bilan eshak so'z bir yuksak qadr ekanini qaydin biladi.

"Ahli dunyo" birikmasida shoir ikki ma'noni ko'zda tutadi. Birinchisi bu dunyoda yashovchilar, deylik, shoirning ayrim zamondoshlariga ishora.

Ikkinchisi – mol-dunyoga, boylikka hirsu havas qo'ygan kimsalar. Negakim, pul, mol-dunyoga berilgan kishilar ko'pincha odamgarchilik, insofu diyonatni, birovlar so'zini, ahli ilmni nazar pisand qilmay qo'yadilar.

Ogahiyning "Dahr bog'i ta'rifida" nomli masnaviysi shunday baytlar bilan yakunlanadi.

*Xalq aro gar ogah esang, Ogahiy,
Beg'araz ar so'zni desang, Ogahiy.
Chunki erur boshdin ayoq chin so'zing,
Lek kerakdur amal etsang o'zing.
Gar amaling bo'lmasa, ne foyda,
Borcha so'zing bo'lg'usi befoyda,*

Qarang, shoir o'ziga va so'ziga qanchalar talabchan, mas'uliyatli. Keyingi baytdagi "amal" so'ziga e'tiboringizni qaratmoqchimiz. Shoirning mahorati shundaki, bu joyda ham u bir so'z zimmasiga bir necha ma'no yukini yuklaydi.

Birinchidan u amal — ijro ma'nosini bersa, ikkinchidan mansab, lavozim, mavqe ma'nosini ham anglatadi. Bayt bir o'qilganda aytgan so'zing bilan qilgan ishing bir bo'lmasa, o'z so'zingga o'zing amal etmasang barchasi behuda va ijrosi yo'q so'zing foydasizdir, degan xulosa kelib chiqadi.

Baytni yana bir bor o'qisangiz endi u yangicha ma'no va mazmun bilan jilolanadi. Amaldagi, mansabdagi kishilarning aytgani aytgan, degani degan. Amaling yo'q ekan, to'g'ri so'zing ham e'tiborsiz qoladi va aytganingdan hech qanday naf yo'q, degan kinoyaomuz mazmun ham kelib chiqadi.

Xullas, Ogahiy nazdida so'z aytish oson ish emas. U puxta, mukammal, aniq va ayni haqiqat bo'lmog'i kerak. Toki, hech kim so'zingga gap topmasin, nuqson topib e'tiroz bildirmasinkim oqibatda so'zlovchi obro'siga ham nuqson yetmasin.

Quyidagi bayt yuksak mas'uliyatli shoirning butun hayoti va ijodiy faoliyati davomida o'zi uchun qat'iy tarzda qabul qilgan shiori kabi jaranglaydi:

*Bo'lub karam tafakkur, Ogahiy qil puxta so'z nikim,
So'zingga so'z toporg'a ochmasun hech bir suxandon lab.*

Ogahiy she'riyatda Navoiy, Fuzuliy, Munis va boshqa ustoz qalamkashlarning an'analarini izchil davom ettirdi. Sharq she'riyatidagi san'atkorlik, badiiy ifoda usullarini mahorat bilan egallagan holda betakror asarlar yaratdi.

Ogahiy she'riyatning barcha janrlarida barakali ijod eta olgan shoir. Ustozi Navoiy singari har ikki tilda - turkiy tilda ham, fors-tojik tilida ham birdek go'zal va yetuk she'rlar yarata olgan ijodkordir.

Uning "Ta'viz ul-oshiqin" ("Oshiqlar tumori") devoniga jamlangan g'azallar, ruboiylar, muxammas, qit'a va qasidalar mumtoz she'riyatimizning go'zal namunalaridir.

Ogahiy she'riyatining mavzu doirasi keng va rang-barang. Ularda inson hayotining murakkab masalalari ham, ijtimoiy muammolar ham, muqaddas tuyg'u - ishq-muhabbat kechinmalari ham olmos qirralaridagi nur kabi maftunkor ko'rinishlarda va ta'sirchan tarzda aks etadi. Bir so'z bilan aytganda ustoz adabiyotshunoslar ta'kidlaganlaridek, Ogahiy she'riyati inson ruhiyatining badiiy tarjimonidir.

Mumtoz she'riyatning 22 janrida qalam tebratgan ijodkorning tarjimon, tarixnavis va davlat arbobi (Xiva xonligida bosh mirob) sifatidagi xizmatlari ham benihoya katta.

Bundan tashqari, Sharq mumtoz adabiyoti buyuk namoyandalarining yigirmadan ziyod badiiy, tarixiy asarlarini forsiydan turkiy tilga tarjima qilgani, oltita (shundan "Firdavs ul-iqbol", Munis bilan hammualliflikda) tarixiy asar bitgan Ogahiy serqirra ijod sohibi ekanligiga yana bir dalildir.

So'z orqali bebaho mulklar yaratgan, ularni sizni bizga meros qoldirgan ijodkorning xizmatlariga taniqli adabiyotshunos olimlar G'ulom Karimov, Subutoy Dolimovlarning baholari juda munosib va ayni haqiqatdir:

«Qoldirgan ijodiy merosining hajmi jihatidan ham, adabiyotimiz va madaniyatimiz oldida qilgan xizmatlari jihatidan ham va nihoyat shaxsiy iqtidori, badiiy talanti va qudrati jihatidan ham Alisher Navoiydan keyin adabiyotimiz tarixida Ogahiyning oldiga tushadigan san'atkor bo'lmasa kerak».

Sharq mumtoz she'riyatida badiiylarning yuksak belgisi sifatida so'z o'yinlari, harf o'yinlari, ya'ni harfiy-imloviy tamsillar – o'xshatishlardan keng foydalanilgan.

Ogahiy Navoiy va boshqa ustozlarning bu boradagi an'analarini ham izchil davom ettirgan. Faqat davom ettiribgina qolmay ijodiy rivojlantirib, o'zining nodir iste'dod, nozikta'b qalam sohibi ekanini amalda namoyish qilgan.

Arab alifbosida harflarga ma'shuqa chehrasi, go'zalliklari yoki kishining biron bir holatini qiyoslash orqali Ogahiy shunday tashbehlar yaratadiki, pirovardida baytlardagi ma'no va tasvirdagi shakl bir-biriga payvasta tarzda jilolanadi, Nozik-fahm g'azalxon dilini zavqqa to'ldiradi. Buning ajoyib namunasi "Ustina" radifli g'azal sharhida uning matlasi misolida ko'rgan edik.

Ogahiy ijodidan bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin.

*La'li shirinimu yer tutqon qaro xol ostida,
Yo qo'yulmish nuqta aylarda raqam bol ostida.*

Shoir demoqchi, pastida qora xol yarashib turgan bu mahbubaning la'li shirinimi ya'ni labimi yoki xattot xat raqam qilayotgan chog'ida bol so'zi ostiga nuqta qo'yib yuborganmi-kan?!

Arab alifbosidagi "be" harfi alohida tarzda yozilganda bit-ta nuqtasi bilan xuddi ostida xol o'rin olgan pastki labga o'xshaydi.

Be - ب

BOL بال

Bundan tashqari shoir bol so'zi orqali yor labining shirinligiga ham nozik ishora qilyapti.

Shuningdek, mumtoz she'riyatda "alif" harfini kelishgan, tik, to'g'ri, hushbichim qaddi-qomatga, "nun" va "dol" harflarini egilgan qadga o'xshatish hollari mavjud.

ALIF- ا

NUN- ن

DOL - د

Ogahiy g'azallarida bu usul o'ziga xos ma'no va shakl uyg'unligida yuksak san'atkorlik bilan ifodalanadi.

*Iyd aynini orzu aylab,
Alif oso qadim bo'lubdur dol.*

Bayram - iydni, huzur-halovat, hursandchilik kunlar boshlanishi orzusi bilan kuta-kuta "alif"ga o'xshash qaddim "dol" kabi bo'lib, ya'ni bukchayib qoldi.

*Birovkim bo'lsa sidqu rostlig' ichra alif yanglig';
Qadi bori mehan ostida bo'lg'ay ul sifatkim nun.*

Zamona illatlaridan shikoyat ohangida bitilgan ushbu baytda, quyidagicha o'xshatish berilgan. "Kimki sadoqat va rostgo'ylikda "alif" kabi to'g'rilikni shior qilsa, qaddi mehnat hamda mashaqqat yuki ostida nunga o'xshab (bukchayib) qoladi". Yoki:

*Yuz mashaqqat yetkurib, oxir alifdek qaddim,
Qildi xam o'ylaki dard ostidag'i dol firoq.*

Alif harfi qilichga qiyos qilingan quyidagi baytdagi shakl va mazmun uyg'unligidan, favqulodda go'zal bir tashbehdan lol qolasiz:

*Quchg'onin ko'rgach qilich bog'i oning nozik belin,
Rashkdin jonim aro qildi alifdek jo qilich.*

Qilich bog'i (qilich taqiladigan kamar) u (parivash)ning nozik belini quchoqlaganini ko'rib, rashk tufayli qilich go'yoki jon o'rtasiga alif kabi jo bo'ldi, sanchildi.

Avvalo, qilich alifga o'xshatilayotgani o'zi bir harf o'yini, qolaversa, "jonim aro alifdek" deyilayotganiga sabab arab alifbosidagi jon so'zida "alif", "jim" bilan "nun" orasida kelib, xuddi qilich sanchib qo'yilgandek shakl beradi.

ALIF-ا

JON - جان

Yorning tik, xushqomatiga alif nisbat berilgan yana bir bayt ham bor.

*Jonga orom berur jonda alifdek turishing,
Ko'nglum oromin olur ruhi ravondek yurishing.*

Boshqa bir baytda shoir alif bilan bog'liq tag'in bir harf o'yini qiladiki, u ham bag'oyat ta'sirchan.

*Dog' uzra alifdurmu ko'ksim uza chekmish hajr,
Yo dard sipehrida mihvarmu ekan oyo.*

Ko'ksim uzra hijron tufayli paydo bo'lgan dog'ning o'rtasiga qadalgan narsa alifmi yoki dardu sitam osmonining o'qimikan.

DOG' - داغ

Arab orfografiyasida undosh harflarni ikkilantirib o'qilishi kerakligini ko'rsatuvchi tashdid belgisi mavjud. U asosan satr usti belgisi bo'lib, yozuvda ikkilanishi lozim bo'lgan harf tepasiga qo'yiladi. Tashdid va "sin" harfini ko'pincha so'z o'rtasida yoziladigan shaklini tishga o'xshatish rasm bo'lib kelgan.

TASHDID- ˆ

SIN- س

Ogahiyning kinoya va piching ohangida bitilgan quyidagi baytlarida xuddi ana shunday hol "arra" so'zi yozuvidagi tashdid nazarda tutilgan.

ARRA - ارّة